

АНТРОПОГЕОГРАФИЈА И ЕТНОЛОГИЈА

ЕТНОЛОШКА РАЗМАТРАЊА ПОВОДОМ ХАБЕРЛАНДОВИХ ИСПИТИВАЊА

На неко време пошто су заузеле српске државе и Арбанију, шаљу Аустрија и Немачка своје људе, да врше разна научна испитивања по тим земљама. Један је од тих испитивача, који је путовао по налогу и о трошку аустриског Министарства Просвете, био и д-р Артур Хаберланд.¹ Он је 1916. године на тромесечном путу прошао кроз један део Црне Горе, Брда, Арбаније и Метохије. Прибирао је на том путу разноврсну етнолошку грађу, али му, како сам наглашава, главни циљ није био у детаљним проучавањима, него да „у једном великом маху“ прибере што шира и што разноврснија сазнања и да на основи њих и на основи свих до сад познатих података изведе упоредна етнолошка разматрања и закључке на широкој основи и са већом историском дубином, него што је то, вели, учињено у Цвијићевим излагањима, која су истина антропогеографски оштроумно смишљена, али им недостаје и у историском погледу потанкости.

Колико је и како је он испунио тај задатак, видеће се из наших даљих разлагања.

Нема спора, да су овака упоредна етнолошка испитивања врло корисна, али да би она била таквима, потребно је, да испитивач има на првом месту широку научну спрему и особит посматрачки дар, а затим и да посвети довољно времена свестраном и темељном проучавању своје области и да уз то добро познаје сва претходна научна испитивања у тој етничкој области. Из Хаберландова дела видимо, да је он заиста човек широких научних знања; не може му се порећи ни особина, да добро запажа и да уочи сличности и разлике, и те су његове особине узрок добрим странама његове књиге, које сматрам за корисне прилоге познавању и тумачењу етничких прилика на Балканском Полуострву. Али на жалост многобројни примери показују, да су Хаберландова испитивања на много места и у много прилика била сасвим летимична, вршена на брзу руку, без довољно посматрања и без добрих обавештења и да осим тога он врло недовољно познаје стручну литературу, особито јужно-словенску, о етничким областима, које је

¹ Резултате својих испитивања изнео је у делу: *Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien. Ergebnisse einer Forschungsreise in den von den k. u. k. Truppen besetzten Gebieten. Sommer 1916. Von Dr. Arthur Haberlandt. Wien, 1917.*

проучавао. Шта више сасвим се јасно види, да је и оно мало, што је од те литературе употребио, површно упознао и често само прелистао, па чак многе податке и сасвим погрешно разумео. Многи примери очевидно показују, да је Хаберланд пошао на пут и са врло рђавим знањем (или можда и без икаква знања) српског и арбанашког језика.

Даље је сасвим незгодна страна Хаберландове књиге, што су у њој врло многобројне претпоставке и тврђења на основи података, којима се не казују извори.

Ако је Хаберланд имао са својом књигом научне претензије, као што се чини да јесте, онда му се овакав начин рада сам собом осветио: његова књига има на много места чисто новинарски карактер и људи од науке не могу велики број његових разлагања и тврђења уопште ни узимати у обзир. — Ради илустрације навешћу овде неколико примера, који ће показати, до каквих је апсурдности Хаберланда доводило његово олако и површно познавање стручне литературе (уз непознавање језика) и оскудност његових испитивања.

На три места (стр. 6. и 7.) Хаберланд назива *брасством* по две или више породица, које живе као задруга у заједничкој кући и имају заједничку економију! Он чак наводи на својој првој табли шему од „брасствене куће“ у Добрском Селу! Он тако пише сада, кад је тако огромна литература не само на јужно-словенским него и на страним језицима, у којој се сасвим јасно одређује, шта је браство, а шта задруга код Јужних Словена.

По Хаберланду у свакодневну храну код Црногораца спада и погача, раскухана у неку врсту жгањаца или трганаца (Sterz, стр. 13.). Међутим Црногорци о неком таком јелу немају ни појма. — Па даље нам Хаберланд на два места (с. 13. и 40.) тврди, како Црногорци киселе купус у трапу!! И то му је један од специјалитета словенске кухине.

Хаберланд нас уверава (с. 21), да нигде од Вјетерника па до иза Колашина није наишао на собу, у којој би имало пећи или би се уопште ма на који начин ложила. И то је, вели, јасан доказ, са коликом обазривошћу треба у овом погледу примати сасвим уопштене резултате Цвијићеве школе, која баш за Васојевиће — становнике тих предела — изриком тврди, да куће све од реда имају по собу са пећима које се ложе. И за област Таре и Лима једва да се може допустити овакво уопштено тврђење. — Тако каже Хаберланд. Али нам он нигде не рече, у колико је кућа улазио, кад је могао доћи до тог закључка. И како можемо веровати Хаберланду, кад ето и Ровински тврди, да Васојевићи имају по собама пећи од глине.² А Ровински не само да не припада Цвијићевој школи, него је и проучавао Васојевиће много пре постанка Цвијићеве школе. Ако је дакле Хаберланд заиста читао Ровинског, као што истиче на много места у својој књизи, како да се онда није сетио и овога места из његове Черногорије? Али осим тога морамо запитати Хаберланда: како је смео тако олако и тако одлучно да огласи за лажне податке попа Богдана Лалевића и Ивана Протића о Васојевићима, кад је из њихових радова сазнао, да су они рођени Васојевићи и да живе стално у Васојевићима и да према томе морају прилике и живот у своме племену много боље познавати него он? Кад ствар тако стоји, онда ће зацело сваки непристрасан оцењивач много пре веровати њима него Хаберланду. А они нигде и не тврде, као што им Хаберланд намеће, да баш свака васојевићска кућа без разлике има „фуруну“.³ —

² П. Ровинский: Черногорія, томъ II, часть I., с. 455 и 456 и др.

³ Види: Насеља Срп. Краљ. Академије Наука књ. II, 530, и књ. III, 704.

Да пак и у области Таре и Лима стоји исто тако или бар слично са пењима у соби, имамо за то сасвим поузданих доказа. Тако нпр. Петар Мркоњић сасвим јасно каже, да у средњем Полимљу и Потарју по свима собама тамошњих брвнара има „земљана фуруна“.⁴ А за плавско-гу-сињску област саопштава А. Јовићевић: „У собама је унутра у зиду „оцак“ за ватру; ту се ложи само љети, док се зими ложи у плеханим, ређе у земљаним, пењима“.⁵ Ја сам шта више и у Кучима налазио по собама — истина врло ретко — земљане пећи, истоветне с онима у Ва-сојевићима и јамачно од њих и примљене.⁶ — Дакле после овога што смо навели, очевидно је, да нису то подаци Цвијићеве школе, који се имају примати „са великом обазривошћу“, него да су то подаци и тврђења самога Хаберланда.

О *каменим пријекладима* тврди Хаберланд (с. 22 и 70—72), да их на Балканском Полуострву има само у делу Црне Горе источно од Ријеке и у области реке Зете, затим у Босни и у Херцеговини, у западној Србији до Мораве, у западној Бугарској и у Арбанији; у Македонији их, вели, није нигде видео. Свуда их има по два, а само се у западној Бугарској, каже, употребљава један. Пошто му између Мораве и Бугарске настаје прекид у распрострањењу пријеклада, он тражи бугарском пријекладу порекло код ердељских Саса. — Све је то међутим друкчије, него што Хаберланд каже. Из „Насеља српских земаља“, на која се позива, могао је сазнати, да и у Србији источно од Мораве има такође пријеклада, који се зову и истим именом, прекладник и сл. и да их има и тамо негде по два а негде по један.⁷ Није дакле између Мораве и Бугарске прекид у томе погледу, и према томе није потребно јављање пријеклада у Бугарској објашњавати неким утицајима ердељских Саса. Исто тако није тачно, што Хаберланд тврди, да се у Црној Гори само источно од Ријеке и у пределу Зете срећемо са два камена, који служе као пријеклади. Од А. Јовићевића могао је сазнати, да су такви пријеклади у свој Ријечкој Нахији⁸ (дакле и западно од Ријеке), а од Ровинског, да у црногорским кућама уопште има негде по један а негде по два камена пријеклада.⁹ То сам исто и ја запазио свуда по старој Црној Гори. Напослетку, није истина ни то, да по македонским кућама нема камених пријеклада. Пошто он и скопску област рачуна у Македонију, и пошто је кроз њу само и пропутовао, доста ће бити, да га подсетимо на податак Св. Томића о кућама Скопске Црне Горе: „Око огњишта са три стране су пријеклади, а изнад ватре висе вериге...“¹⁰ Уопште, колико се до сад зна, у целој српској области, где има камених пријеклада, не чини се, да у погледу њихова броја има неке утврђене правилности: у некој их кући има по један, а у некој по два.

Хаберланд на много места у својој књизи истиче, како је читао велико дело Ровинског о Црној Гори и Српске Етнографске Зборнике наше Академије Наука. И може се онда мислити, колико је наше запрепашћење, кад наиђемо код њега на тврђење (с. 126), да је у доскорашњој држави Црној Гори арбанашки елеменат заступљен Кучима и Пиперима („Auch hat in den Beckenlandschaften (östlich von Podgorica) unter der

⁴ Етногр. Зборник IV, 287.

⁵ Етногр. Зборник XXI, 433.

⁶ Етногр. Зборник VIII, 249.

⁷ Види нпр. Етногр. Зборнике: V, 132 и XVIII, 123--130.

⁸ Етногр. Зборник XV, 512.

⁹ Черногорія, II, 1, с. 439.

¹⁰ Етногр. Зборник VI, 441.

montenegrinischen Staatlichkeit das albanische Element, das dort durch die Kučen und Piperi vertreten ist...“)! Шта више, он доста често наводи податке из моје расправе о Кучима,¹¹ и наравно увек као податке, који се односе на Куче као Србе (јер је без сумње из те расправе сазнао бар толико, да је само један мали део кучке области насељен, и то од скоро, Арбанасима).

Од примера из језика да наведемо: „рафт“ (с. 14), место раф; „раж“ (с. 36; као назив за финије сукно) место раша; „урмезин“ и „фурмезин“ (с. 45; за кукуруз) место: урметин и фруметин. За неке речи, којима Арбанаси зову бакарне судове: таћа, саһан, fuietera, kusi, дјум, дјумје и дјим, тврди Хаберланд, да се употребљавају свуда по Балканском Полуострву (с. 178). А сваки бољи познавалац балканских народа зна, да то није истина.

*

Ово неколико примера, које смо навели, биће, надамо се, довољно, да покажу, како се многи подаци са Хаберландових испитивања морају примати с неповерењем.

И сувише би нас далеко одвело, кад бисмо се хтели заустављати на свакој овакој или сличној појединости. Зато ћемо се у даљем излагању ограничити само на нека најглавнија Хаберландова извођења и закључке. Укратко ћемо истаћи оне од њих, за које мислимо, да им се може признати нека научна вредност, а ширим разматрањем и доказима утврдити нетачност других, који су засновани на погрешним или недовољним подацима и обавештењима.

Хаберланд је добро уочио природне и друштвене узроке и све користи од начина насељавања у Црној Гори: у омањим групама и по ивицама од поља (с. 1—2), узроке у осталом и раније утврђене у нашој литератури. Добра су му и разматрања о најстаријим типовима плуга (дрвеног) на Балканском Полуострву (с. 3—4) и заиста је врло вероватно, да се је онај тип плуга са хоризонталним плазом, који је најчешћи по српским динарским пределима а познат је и из Славоније и у сличном облику из Бугарске (а биће да га има односно да га је било и у Србији), развио на самом Балканском Полуострву и да чини засебан јужно-словенски тип плуга. Међу плуговима старих Словена и међу најстаријим плуговима код других Словена доиста не налазимо такав тип.¹² И у северној Арбанији та је врста плуга најчешћа, а да су га Арбанаси примили од Срба, сведоче, као што и Хаберланд тврди, словенски називи на њему.

Да је двоспратна камена кућа (и т. зв. „кула“), коју сад налазимо по српским динарским пределима и по Арбанији медитеранског типа, то се већ и до сад знало.¹³ Хаберланд својим разлагањима и наведеним паралелама из разних делова европске медитеранске области (в. нпр. стр. 7 и 63—66), то још јасније утврђује.

Колико је мени са мојих испитивања по Црној Гори, по Брдима и по суседној Херцеговини познато, могу рећи, да ће бити тачно Хаберландово тврђење, да у тим пределима огњиште нигде није уза сам зид (с. 8—10) и да се заиста могу разликовати два типа огњишта: једно

¹¹ Етногр. Зборник, VIII.

¹² Види: Dr. Lubor Niederle „Život starých Slovanů“. Dílu III, svazek 1., стр. 44—76. V Praze, 1921.

¹³ Види нпр. Ј. Цвијића: Антропогеографски проблеми (Етногр. Зборник IV, СХIV—СХХII).

без икаквих удубљења у зиду са стране, и друго са таким удубљењима, и то двојаког типа: или у самом зиду или са нарочито изиданим упретњаком или пепељаком.

Хаберланд је запазио у Црној Гори, у Брдима и у северној Арбанији особити тип *черјена* (од шипки или „жиока“, који су доста ретко угљављене у квадратни или правоугани оквир од танких гредица) и представио га и са четири цртежа. Пошто су му слични облици черјена познати код Словенаца у јужној Штајерској (и то чак у кући, која је иначе немачког порекла), он долази до уверења, да је овај тип черјена постао код самих Јужних Словена и да су га од њих примили и северни Арбанаси. А да су га Арбанаси примили од Словена, наводи као доказ поред самога типског облика још и „словенско име „таван“, којим га зову још овде-онде по арбанашким планинама. — Да је ово заиста особити тип черјена, запазио сам и ја и представио сам га такође у једној скици у своме раду о Кучима.¹⁴ Колико ми је познато и колико се може видети из досадашње литературе, овај тип черјена јавља се код нас само у Црној Гори са равницом Зетом и у Брдима. То је дакле сада специјални *црногорско-брђански* и уз то и северно-арбанашки тип черјена. У другим нашим пределима, у којима живе или су насељени динарски Срби, јавља се такође назив черјен, черјан или черен, али се њиме назива онај мали таван од дасака или од лесе, што је над огњиштем у „кући“. ¹⁵ А негде се и не чује назив черјен, него само „таван“. ¹⁵ Заиста је врло вероватно, да је овај црногорско-брђански тип черјена чисто јужно-словенског постанка и да се до сад одржао само код Црногораца и код Брђана и као рудимент код штајерских Словенаца, а вероватно да га има или да га је до скоро било и у још коме крају Јужних Словена у западноме делу Балканског Полуострва. Јер само је код тих Јужних Словена познат назив черјен и сл. и само се код њих зна за овај особити тип черјена. За чисто јужно-словенско порекло тога черјена говори још и то, што је он био непознат старим Словенима: у њиховој кући се над огњиштем стављала само леса од прућа. ¹⁶ И назив черјен је непознат свима осталим словенским језицима осим јужно-словенског. А по Даничићу ¹⁷ черјен је српска реч, постала од првобитног черѣнь (и заиста се говори у сва три дијалекатска облика), а ово од корена *skar* са значењем покривати, мрчити, црнити. — Дабогме, ако је черјен овога типа постао код Јужних Словена, да су га од њих примили и северни Арбанаси. А наравно да није тачно, што каже Хаберланд, да га они због тога зову тавоњом словенском речју „таван“. Пре свега та је реч турска, ¹⁸ а друго, морамо сумњати у то, да северни Арбанаси овај тип черјена зову таваном, јер се реч таван код свих балканских народа употребљава или у своме правом значењу или у значењу „под“ (тако и код кучких Арбанаса: „тавони“) или као назив за поменути друкчији тип черјена (који је у ствари непотпуни таван) код динарских Срба. Знамо поуздано, да нпр. кучки Арбанаси зову черјен речју траза. По свој прилици је, дакле, овај Хаберландов податак нетачан.

¹⁴ „Насеља“ IV, 251.

¹⁵ Види нпр. „Насеља српских земаља“ I, с. 107, 108, 115 и 118 (Ј. Цвијић); 58, 287 и 414; II, с. 732 и 1138; IV, 437 и 440; VII, 513; итд. Затим Вуков Рјечник и „Рјечник хрватскога или српскога језика“ загребачке Академије.

¹⁶ Види L. Niederle у помен. делу, I, 2., с. 774 (и 736).

¹⁷ „Основе српскога или хрватскога језика“ (Београд, 1876), с. 147; поменути Рјечник загребачке Академије.

¹⁸ Gustav Meyer: Etymol. Wörterbuch der albanes. Sprache. Strassburg, 1891.

И ја мислим, као и Хаберланд, да се камена кућа динарских Срба не може убројати у романске куће с камином, јер динарској кући првобитно потпуно недостаје камин. И сад га она има само у врло узаном појасу јадранског приморја, где је талијански утицај био врло јак, а даље у унутрашњости само по мухамеданским, а делимично и по другим верошким кућама (с. 12). Осим тога камин имају и све камене куће код Арбанаса изузевши оне код најсевернијих племена (нпр. код Хота и Кастрата), које имају исто онако као камена кућа динарских Срба само обично огњиште (с. 67—69). Вредно је пажње, што Хаберланд јасно разликује камин српске муслиманске (и варошке) куће заједно с арбанашким камином од романског камина. Онај први тип камина назива турским, али му на основи неколиких доста убедљивих разлога тражи порекло још у средњевековној ритерској кући с камином. И заиста је врло вероватно, да су још у раноме средњем веку — свакако, као што и Хаберланд мисли, у време византиске владавине — утицаји из Западне Европе допрли и на Балканско Полуострво и после се за време дуге турске владе већ усвојени облик камина раширио по целом полуострву.

Од интереса је Хаберландова мисао о веома великој, и то балканској, старини *савардака* или *дубирога* (с. 19). Очевидно по подацима Г. Цвијића¹⁹ он истиче, како је распрострањење ове примитивне зграде ограничено на српске сточарске крајеве Полимља и Потарја, затим јужне и источне Србије, а по успоменама зна се, да је ње некада било и у Херцеговини. Овоме имам додати, да су и по свој старој Црној Гори небројене не само успомене него и јасни трагови од негдашњих зграда те врсте, у којима је живело пређашње, номадско-сточарско, становништво. Хаберланд пак тврди, да савардака нема даље на југу, изван словенске говорне области, дакле да их нема код Арбанаса. — Каквог су порекла савардаци? Хаберланд мисли, да су они били типски сточарски стан најстаријих номадских становника у овом делу Балканског Полуострва, и тек после њих су, вели, дошли са севера представници више културе, који су са собом донели и вишу врсту стана, брвнару. Које су народности били једни и други, то је, разуме се, бар за сада немогућно одредити. Али је врло вероватно, да је савардак пресловенског порекла. И сама реч савардак несумњиво није српска; а што има поред ње и српских назива (дубируг, можда и сибара, па лубара, бусара и сл.), то је свакако дошло од велике распрострањености такве колибе код Срба. Даље, овај тип колибе није познат више нигде ни код Јужних ни код осталих Словена,²⁰ а успомене код динарских Срба везују савардак и сличне облике колиба за старо, номадско-сточарско становништво, које је првобитно било све или готово све „влашког“ порекла (дакле пресловенско).

Као ново опажање истиче Хаберланд одавно утврђен факат (Насеља I), да распрострањење српске *брвнаре* у главном одговара границама шумовите области шкриљца и флиша и да је осим код Срба има још само код мухамеданских Арбанаса Плава и Гусиња. Нетачно је само, да је она ограничена на шкриљце и флиш, јер је распрострањена и по карсним шумовитим областима, у Крањској, у карсту Огулина, Слуња уопште по Банији, Кордуну и Лици, као и у целој карсној Босни.²¹ Наглазим, да се може усвојити његово мишљење, да је та кућа са свима својим одликама и са типским покућством, које је за њу везано, сраз-

¹⁹ Антропологеографски Проблеми (Етнограф. Зборн. IV), с. СIII и др.

²⁰ Види за то нпр. L. Niederla у помен. делу I, 2, с. 706.

²¹ Проматрања Г. Цвијића.

мерно познијег порекла и да су је донели на Балканско Полуострво до-сељеници са европског севера, који су већ тамо становали у шумовитим пределима и били и као сточари на вишем културном ступњу од зате-чених, врло ретко насељених, староседелаца номадских сточара (с. 24—25 и 39). Ја мислим, да се шта више може слободно тврдити, да су ти до-носиоци брвнаре и сточарске културе, која је са њом у тесној вези, били Јужни Словени. Опште је познато, да су стари Словени због ве-ликог богатства своје закарпатске (и карпатске) прадомовине огромним шумама већ врло рано градили своје куће и друге зграде од брвана и од остале дрвене грађе и да је и данас дрвена кућа код Словена нај-распрострањенија. И Јужни су Словени дакле већ приликом свога до-ласка на Балканско Полуострво морали знати за брвнаре. Нидерле истина мисли,²² пошто код Јужних Словена нема старе словенске речи срубъ (назив за костур од брвнаре), да су се они одвојили од осталих Словена пре него што је било код њих у обичају грађење брвнара (од „везаних“, т.ј. једно у друго углављених, брвана). Али ја не видим, да недостатак наведене речи мора бити и доказ непознавања брвнаре код Јужних Сло-вена. Јер они опет имају чисто словенско означање „брвнара“, које је начињено од опште словенске речи брѣвѣно,²³ а да су приликом свога досељења у данашњу постојбину већ затекли код балканских старосе-делаца ову врсту куће, јамачно би са њом примили од њих и назив како за њу тако и за све остале објекте, који су са њом у тесној вези.

Док Мерингер и Мурко мисле, да је подела босанске куће (а према томе и осталих српских брвнара) на кухињу (или „кућу“) и собу, у којој је засебна пећ, настала врло рано под утицајем т.зв. горњо-немачке куће, дотле Хаберланд тврди, да је ово дељење српске куће на кухину и на собу почело тек од 18. века, и да су га од немачких досељеника у ау-стриској војној граници примила најпре отмена турска господа, па је тек доцније, у 19. веку, почело да се преноси и у народну масу (с. 25 и 26). И Нидерле је још пре Хаберланда исказао мишљење, да су Јужни Словени сасвим позно, поглавито у 19. веку, примили готову немачку собу с пећи за ложење, и то преко Мађара, пошто је назив „соба“ ма-ђарски.²⁴ — Г. Мурко ми је усмено саопштио, да Хаберландово миш-љење несумњиво није тачно и да ће он то у своме одговору и дока-зати. И ја мислим, да је соба са пећи за ложење код Јужних Словена знатно старија него што мисле Нидерле и Хаберланд. Знамо поуздано, да је соба под именом „изба“ била позната још старим Словенима и да су је и Јужни Словени донели под тим именом и на Балканско По-луострво, само — како је то Нидерле врло убедљиво показао²⁵ — без пећи за ложење. За народну масу код Јужних Словена можемо заиста и веровати, да је кроза све векове, до најновијег времена, дакле до 19. века, остала на томе ступњу развитка. Она је и за време самосталног државног живота код Јужних Словена била на сразмерно ниском кул-турном ступњу и живела веома бедним животом, а за време турске владавине то се стање још и знатно погоршало. Али не можемо веро-вати, да је на истом ступњу развитка остала јужно-словенска кућа и код виших друштвених редова, особито код властеле. Познато је нпр. колико је за време средњовековне српске државе виши друштвени слој био одмакао културом примајући многобројне елементе како византи-

²² У наведеном делу, I, 2, с. 823—824.

²³ Dr. Erich Berneker: Slavisches Etymologisches Wörterbuch. I Bd., с. 92.

²⁴ У помен. делу, I, 2, с. 747.

²⁵ У помен. делу, I, 2, с. 735, 744.

ске тако и западно-европске културе. А кад већ знамо, да је код Словенаца и код Хрвата врло рано под утицајем франачке (горњо-немачке) куће уведена пећ у „избу“,²⁶ тешко је веровати, да преко њих није та културна тековина прешла и српској властели у Босни и затим се одатле раширила и по другим српским крајевима. У најмању руку може се веровати, да је то примање бар почело пре доласка Турака и да је затим са турским освојењем много брже напредовало, али ограничавајући се само на домове најотменије муслиманске властеле у северозападном делу Балканског Полуострва. Услед знатне примесе и јаког утицаја турског начина живота код ове српске властеле дошли су и турски називи: „фуруна“ за пећ; „одаја“, „ћошак“ и др. за собе; и т. д. И затим имамо овај занимљиви појав. У исто време, кад су у 19. веку (а само малим делом још у 18.) за српску народну масу настале повољније животне прилике, почиње у народ са две стране продирати грађење засебног кућног одељења (собе) са пећи за ложење. С једне стране су то били утицаји испреко Дунава и Саве, а с друге стране угледање на куће муслиманских Срба по Босни и Херцеговини и по области старе Рашке и Зете. Тако је, мислим, дошло до тога, да се је назив „соба“ раширио готово свуда по нашем народу, а да је опет речју „фуруна“ и сл. готово у целом северо-западном делу српског народа замењена чисто српска реч „пећ“. Рекао бих, да за овакве случајеве има једно опште правило: кад се у народу услед разних утицаја стеку две или више речи за исти појам, онда она од њих односи победу, која је најзвучнија (без обзира на њено порекло). Тако се, дакле, могло десити, да су туђе, али звучније, речи „соба“ и „фуруна“ готово сасвим истиснуле мање звучне српске називе: „изба“ и „пећ“.

Хаберланд подсећа на то, да је према археолошким истраживањима у Босни још балканска кућа из млађег жељезног доба имала поред кухине и собу, шта више и по неколико соба, и да је могућно, да се је та кућа после и даље развијала (да је нпр. добила по собама и пећи за ложење) и да је затим била од утицаја и на кућу досељених Словена (с. 26). Ово је наравно само претпоставка, сада још без довољне основе, али она није за одбацивање. — Даље, можемо се сасвим сложити с његовим мишљењем, да је *једноћелична камена кућа* српског и арбанашког карста с отвореним огњиштем (с. 29. и 54, 56, 58) још илирског порекла. Словени је заиста из своје северне шумовите постојбине нису могли донети, док је опет старо становништво јадранског карста било баш приморано, да употребљава камен за грађење својих станова. И што је налазимо јако распрострањену код карских становника Арбаније, то је такође врло јак ослонац овоме тврђењу. — Исто тако, и ја мислим, као и Хаберланд, да је *струка* један од најстаријих делова ношње, које налазимо у Црној Гори и у Брдима, и да је заиста пресловенског порекла. У старих Словена и уопште код Словена доцнијег времена такав део одеће није познат. И код Јужних Словена струка је позната само у једној сразмерно малој, одавно познатој, области: на истоку у главном само донде, докле допире карст, а на западу само преко Црне Горе, јужне Херцеговине и јужне Далмације (с. 33—34). Њу је дакле без сумње носило још старо становништво тих предела, па и само њено име, струка, свакако није српског порекла (Даничић му не зна објашњења)²⁷ него је примљено из језика тих пресловенских староседелаца. А врло је примамљива Хаберландова претпоставка, да су

²⁶ У помен. делу Нидерлову, 1, 2, с. 736—738.

²⁷ Основе српског или хрватског језика, 35.

опет ови балкански староседеоци примили и струку и реч за њу од Римљана, односно преко њих, и да би у том случају име струка било постало од латинске речи *mastruca* (кожух, опаклија). — Хаберланд износи и врло вероватне доказе за келтско-илирско порекло нашег *гвозденог пријеклада* са животињским представама. Његовим доказима имам још додати и тај, што је такав пријеклад био старим Словенима сасвим непознат.

Друга једна веома стара хаљина како Црне Горе, тако и свих српских динарских предела, а затим и код Арбанаса, јесте велики сукнени пастирски огртач с капуљачом, који се код Брђана и Црногораца зове именима: *веленица*, *кабаница* и *шалаган*. Хаберланд вели, да је она један од најстаријих делова ношње у средоземској области. Осим тога напомиње, да је запазио код Куча и код Морачана и Дробњака такве кабанице, какве се носе код Арбанаса, а и по осталом Балканском Полуострву (с. 33—34 и 106). Нама није потребно тражити порекло овог огртачу код балканских староседелаца или код пресловенског становништва ових крајева, као што то чини Хаберланд. На првом месту, то је тако примитивна хаљина, да је њу после проналаска сукна код сточарских племена лако било скројити: њоме су просто подражавани, односно замењивани, још старији и примитивнији огртачи од кожа. А друго: имамо и сасвим поузданих доказа, да се је та хаљина носила још и код старих Словена, и за њу имају и сви Словени заједнички назив (кабат и сл.), од којег је постала и српска реч кабаница (и кабан).²⁸ Уз то имамо код Брђана и код Црногораца и другу српску реч: веленица. А што се код њих чује и арбанашки назив, талаган,²⁹ то се може објашњавати на два начина. Или су Срби примили то име од негдашњих „Влаха“, које су у себе претопили, или им је позније дошло од Арбанаса са неком нарочитом врстом овог огртача. Ја сам нпр. чешће слушао по Црној Гори и по Брдима, да су раније богатији и отменији Срби тих предела носили т. зв. „скадарске талагане“, који се и сад носе код северних Арбанаса и код муслиманских Срба ових крајева. Дакле могли су Срби заједно са скадарским „талаганом“ примити и арбанашки назив за њега.

Хаберланд покушава да изнађе порекло црногорским кратким *чакширама* („гаћама“) са доколеницама и брђанским дугачким *чакширама*, које допиру до ниже чланака (с. 29). Он помишља на могућност, да су кратке црногорске чакшире, са којима су сродни и рашански пеленгири, дошли у динарске пределе од Келта и Лонгобарда. Ја сматрам као много вероватније, да је тај део ношње много старијег и чисто домаћег порекла: да је постао још код старог динарског сточарско-номадског становништва, чији је сам живот у непрекидном кретању по планинама изазивао проналазак оваких чакшира или у крајњем случају такву измену неке са стране примљене сличне одеће. Можда и назив *целенгири*, који неће бити српског порекла, говори за то, да су и пресловенски становници ових предела носили такве чакшире. А да су Јужним Словенима биле још пре њихова доласка у ове пределе такве или сличне чакшире познате, има сасвим поузданих доказа — међу њима и само опште словенско име за њих: „шаравари“,³⁰ од којег је вероватно постала и српска реч шалваре, и затим још и сам назив „гаће“, који се код Срба за те кратке широке чакшире највише употребљава, а који је такође прасловенског

²⁸ L. Niederle у помен. делу, 1, 2., с. 454—455.

²⁹ Meyer: Etym. Wörterb.: *tatagán*, m... (Mantel mit Kapuze).

³⁰ L. Niederle у помен. делу, 1, 2; с. 441—442.

порекла.³¹ — И дугачким васојевићским и арбанашким чакширама није постречно тражити (као што тражи Хаберланд) постанак у неким оријенталским утицајима, који би дошли преко Турака, а нарочито по угледу на њихове чакшире с „потурама“, кад се зна, да су и стари Словени носили дугачке чакшире разне врсте³² и да је то била општа ношња у источним средоземским пределима и да су и сад такве чакшире највише распрострањене код свих становника Балканског Полуострва. Турског утицаја могло је у неколико бити, и то само на крој тих чакшира, особито њихова доњег дела.

Поводом мога саопштења, да жене у Кучима носе око главе *повезач* (умотану махраму, везану хоризонтално), напомиње Хаберланд, да је то остатак „православне варошке ношње на глави, који се другде још потпуно одржао“. Ја пак мислим баш обрнуто: да је овај омотач око главе првобитно народна сељачка ношња и да је био некад распрострањен и по знатно већој српској области изван Куча, па да је из народа прешао и у варош, само што је у вароши та ношња у неколико измењена и улепшана, пошто је комбинована и са другим деловима ношње на глави.

Издајајући елементе новијих страних утицаја на развитак црногорске (и брђанске) народне културе — а то су турски и италисско-средоземски — и затим елементе од старијих утицаја, римско-италиских и старих балканских (а ови се већ тешко дају с поузданошћу одређивати), Хаберланд истиче као елементе словенског порекла код Црногораца и код Брђана: положаје насеља, дворове са потребним споредним зградама, које одговарају задружном животу словенском; свакако и знатан део сеоске кухине (особито неке врсте поврћа и начини готовљења хране и теста за свечане дане); главни део ношње, особито женске са њеним везовима; па разне обичаје богопоштовања; али се, вели, најјасније изражава словенски карактер у друштвеном животу и у обичајима. Ипак је, вели, Словенство само *површни слој* или управо само један чинилац у саставу становништва Црне Горе (и Брда)³³ како у културном, тако и у телесном погледу. И у једном и у другом погледу везује читав низ особина становнике Црне Горе (и Брда) с Арбанасима, а на који начин, он обећава, да ће нам то показати подацима са својих испитивања у Арбанији.

Али се из целог његова великог одељка о Арбанасима (с. 41—138) не види, да је он то обећање испунио. Он је истина запазио добро познату и често наглашавану географску везу Црне Горе и Брда са северном Арбанијом³⁴ и тиме и уопште једнаким животним приликама објаснио делимично културно сродство међу њима. Такође је од деценија истицана културна улога Скадра, коју сада наглашава Хаберланд, како за околне Арбанасе, тако и за суседне Србе. И камена кућа и донекле и њен развитак су заједнички великом делу северних Арбанаса са суседним Србима. Али је сам Хаберланд, као што смо већ напред изнели, утврдио, да је та кућа и Србима и Арбанасима заједничко наслеђе од осталих Илира. А њен главни развитак код највећег дела Арбанаса сасвим је друкчији него код Срба. И то истиче и Хаберланд,

³¹ Види Рјечник загребачке Академије.

³² Niederle у именов. делу I, 2, с. 437—443.

³³ Он и Брђане обухвата под именом Црногораца.

³⁴ Нарочито у раду Ј. Цвијића: *Der Zugang Serbiens zur Adria*. Petermanns Mitt, 1908. — Овде су истакнуте све сродности између северних Арбанаса и Црногораца. и из литературе и проматрања Г. Цвијића.

који на више места још и јасно указује на разлике између црногорске и арбанашке куће (с. 57—68). Међу тим разликама да поменемо као најглавније две: типску поделу арбанашке куће на мушко и женско одељење и јављање камина место огњишта у свакој арбанашкој каменој кући. Осим тога за велики део Арбаније, особито приморске, Хаберланд истиче као главну и уједно као најстарију типску кућу: плетару. — Место да нам износи доказе о неком знатном учешћу Арбанаса и њихове културе у етничком саставу Црногораца и Брђана, он нам напротив сам износи примере сасвим супротне врсте: показује нам раније (иначе већ познате) етничке везе Малесије и Миридита са српским Брдима (с. 120—125); утврђује, да су одличне шаре и везени и ткани украси у женској ношњи у Арбанији српског порекла и доводи их у везу са женским радовима те врсте код Српкиња косовско-метохиске области и Славоније са Сремом (ја имам томе додати, да је без сумње првобитно средиште тој српској женској уметности било у косовско-метохиској области као најкултурнијем делу старе српске државе); итд., итд.

Из свега наведеног јасно је, да је и Хаберланд, као и неки други страни писци, и сувише претерао са својим тврђењем о некој знатној улози Арбанаса и њихове културе у саставу и у култури српских Црногораца и Брђана. Он се је већ из досадашње научне литературе могао сасвим поуздано уверити, да је то био неки други туђински елеменат, а не арбанашки, који је имао нешто учешћа у стварању етничког типа црногорско-брђанског, а тај елеменат су били негдашњи илирско-романски „Власи“. Али је њих, како сви подаци показују, било сразмерно мало и њихов утицај на етнички карактер старих Срба Зећана није могао бити велики.

Интересантно је, што Хаберланд утврђује, да у *филигранским радовима* косовско-метохиских и арбанашких златара (по градовима) поред источњачких елемената има и западно-европских, који су у средњем веку примљени преко Грка и Млечића. Тако је исто интересантно, што указује на Ердељ као област, преко које су дошли западњачки утицаји на *столарски занаш*, а особито на израду *намештаја*, по унутрашњости Балканског Полуострва и чак до у Арбанију. Кронштат је, вели, био од старине најглавније средиште за производњу намештаја за Балканско Полуострво, и он је и целу Србију снабдевао шареним ковчезима (с. 95).

Не могу примити за тачно Хаберландово мишљење, да су *камени пријеклади* (било да их је два било да је један) илирскога порекла и да уопште припадају само келтско-илирској културној области (с. 72). На првом месту већ зато, што је подметање камења или сличног материјала под главње, које се стављају на огњиште, тако природна и неизбежна потреба, да се је до њеног проналаска морало свуда брзо и лако доћи. Друго, због тога, што знамо сасвим поуздано, да су стари Словени имали крај огњишта такве подметаче, начињене од глине,³⁵ па на основи тога морамо веровати, да су их онде где је било довољно камена, употребљавали и од камена, односно заменили глину каменом. А треће, што код свих Јужних Словена за те подметаче имамо само чисто словенска имена: у Срба с Хрватима *пријеклад или преклад* и сл., а у Бугара *закладникъ*.³⁶

Знатне и многобројне *трагове словенске културе међу Миридишима* сасвим је неприродно приписивати краткој владавини бугарског царства у северној Арбанији, па и неком продирању представника тога царства

³⁵ Niederle у помен. делу, 840.

³⁶ Код истог, 865.

у миридитску област, као што то чини Хаберланд. Јер и ако је вероватно, да је било таквог продирања (види предање самих Миридита код Хана³⁷ и код Гопчевића,³⁸ оно је могло бити само у малом броју и привремено. Много је природније и подесније тумачити те остатке словенске културе као успомену на негдашњи, свакако доста знатан број Словена, који су се још у време словенског досељења на Балканско Полуострво били у знатном броју настанили и по другим деловима Арбаније и чак по арбанашком приморју. И Хан верује у неко раније досељење Словена у миридитску област.³⁹

Изненађује нас Хаберландово разлагање о *задрузи* код Арбанаса и код Јужних Словена (с. 131). Он најпре наглашава, како код свих Арбанаса (и католика и муслимана) основуцу друштвеног живота чини патријархално браствено и породично уређење, које се у главним особинама слаже с оним у Јужних Словена, али код Арбанаса има јасније изражене правне облике. Али мало даље, пошто је саопштио један податак о начину, како се браћа код Арбанаса деле, излази Хаберланд са оваквим тврђењем: „Налазимо, де се овакви породични односи код Арбанаса често убрајају у појам „задруга“. Кад се непристрасно посматра, ово гледиште исто је тако мало тачно као и примена овога појма на јужно-словенску породицу уопште, која се код Цвијићеве школе одомаћила. Тачно узето, појам „задруга“, онако како га Милићевић утврђује, може се применити само на оне — вештачке — облике у правним односима породичног живота, код којих поједини чланови... (и даље наводи познату дефиницију задруге по Милићевићу). Ако се са тим упореде прилике код народа у Арбанији, а делом и у јужнословенској области, не наилази се, вели, нигде на тако једнострану творевину, и тиме се јасно показује вредност схватања, које у задрузи гледа правни облик, делимично изазван византиском поделом на огњиште или на димњак, само што је том облику у битним цртама претходила основица, створена народом“. — Све нам ово поново потврђује, како је Хаберланд врло рђаво упознат са нашом научном литературом. Нигде се у нашим озбиљним научним делима, а још мање у радовима Цвијићеве школе, не назива задругом сваки јужно-словенски породични облик уопште. Да је Хаберланд пажљиво проучио бар Цвијићеве Антропоеографске Проблеме⁴⁰ и још два-три од радова те школе, он би се сасвим поуздано уверио, да се у њима сасвим јасно разликује права задруга од свију других друштвених облика. Е па такву задругу, какву по Милићевићевим речима замишља и Хаберланд, налазимо ми не само код великог дела Јужних Словена, него и код северних Арбанаса. О томе је могао Хаберланд наћи довољно података не само у јужно-словенској него и у страниој литератури о Арбанасима. — А кад тако стоји са питањем о задрузи код Арбанаса, разуме се, да онда отпада и Хаберландово тврђење, да породичне (задружне) прилике код Арбанаса иду у прилог мишљењу (које заступа Peisker), да је византиски порески систем изазвао стварање таквог правног облика. Хаберланд нпр. на више места наводи

³⁷ J. G. v. Hahn: Albanesische Studien, с. 311 и 335.

³⁸ S. Gopčević: Oberalbanien und seine Liga, с. 561—562.

³⁹ У наведеном делу, с. 335.

⁴⁰ За пример да наведем само ово једно место из тога дела (с. XXXII). Пошто је нагласио, како се задруге у Македонији разликују и по унутрашњем животу и по организацији од правих задруга, Г. Цвијић напомиње, да уопште „има великих разлика међу задругама на Балканском Полуострву и да се не могу све оне у једну врсту стављати“. Осим тога, да је „велика погрешка студија о задругама, што их обично формалистички схватају, поглавито по броју чланова, који заједнички живе“...

податке из мога рада о Кучима. Али је очевидно, да га он није ни прочитао у целини, а делеко од тога, да га је проучио. Јер да је то учинио, он би наишао и на моја разлагања о Пајскеровој теорији и уверио би се, да је она сасвим неоснована и да се његово тврђење, да у Црној Гори није било и да нема задруга, побија многобројним подацима о задружном животу код Црногораца и код Брђана како у прошлости тако и у садашњости. А тим својим ранијим подацима могу сада додати још и ово: на својим испитивањима по старој Црној Гори прибрао сам врло велики материјал о задружном животу у свима њеним племенима.

Развијено воћарство Метохије Хаберланд приписује утицајима из Србије (с. 142.), што значи, да он замишља неке сасвим нове утицаје из Србије. Међутим овде се само може говорити о сасвим обрнутом случају. Предела косовско-метохијске области од вајкада су познати са своје врло развијене воћарске културе,⁴¹ а на тај развитак без сумње је утицало поред врло подесног земљишта и климата још и то, што су баш ти крајеви били средишта културног (као и политичког и црквеног) живота српског у прошлости. Народ је дакле у овим пределима могао тада услед врло повољних прилика знатно измаћи напретком према свима осталим деловима Јужних Словена на Балканском Полуострву.

Једну од заблуда о етничким приликама на Балканском Полуострву налазимо и код Хаберланда. Наиме: и он мисли, да су македонски Словени ближи Бугарима него Србима. Ево како он на једном месту (с. 157) о томе разлаже. „Око Призрена, вели, показује кућа већ сасвим јасно источни карактер (зграде од ћерпича), у појединим селима су куће терасасто поређане по странама од брда, многобројне су огромне зидане капије. Воћњаци и вртови су у свему сродни са бугарским, чак и начини чувања поља имају односа са југо-истоком, а не мање и ношња по боји, по украсима, а делом и по саставу. Тако пада и у културном погледу нешто светлости на питање о положају „старосрпског“ елемента међу новијим словенским становништвом. Према реченом мора се као несумњиво сматрати, да велики део становништва у правцу Митровица — Пећ води порекло од новијих досељеника и да је друкчијег порекла него оно у јужној Метохији. Оно прво припада српској народности, а ово друго показује више старинских особина и уз то га много шта, као што је показано, приближава Македонцима, посредно и Бугарима, што се потпуно слаже са већ често израженим језичним потврдама“. — Док у овим Хаберландовим опажањима о разликама између српског становништва у јужном делу Метохије према ономе у северном делу те области има доста тачнога, дотле је Хаберландово тумачење тога појава сасвим погрешно. Поузданим испитивањима је утврђено,⁴² да у поменутом делу косовско-метохијске области има доста новијих досељеника из предела горњег Повардарја и да су ти досељеници тај елемент, који је узрок наведеним одступањима северо-источних Косоваца од српског живља даље на западу и на југо-западу. Али би Хаберланду био сав труд узалудан, кад би хтео доказати, да ти досељеници имају неког ближег етничког сродства са Бугарима и да према томе представљају неко „посредно“ приближавање Бугарима. Он би напротив морао доћи само до једног резултата, а тај је: да се Словени горњег Повардарја и по језику и по психичким и физичким особинама и по народном животу и обичајима јако разликују од Бугара (док се у свима тим одликама

⁴¹ Види Ј. Цвијића: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије. Књига III, стр. 1136—1139 и др. (Београд, 1911).

⁴² Види нпр. Ј. Цвијића: Антропоеогр. Проблеми, с. CLXLIX.

слажу с осталим Србима), а да оно што је од њихове материјалне културе слично или заједничко са Бугарима (нпр. развијено повртарство, грађевински материјал и можда још по штогод друго; али никако ношња!) није бугарског порекла, него су то и Бугари и повардарски Срби примили сваки за себе из истог извора: из старе културе грчке и византиске, која се најтипскије одржала у југо-источном и у јужном делу Балканског Полуострва.

У претпоследњем одељку Хаберландове књиге налазимо *кришику Цвијићеве поделе Балканског Полуострва на културне појасе*. Да би се могао боље схватити наш суд о тој критици, изнећемо је нешто опширније. Хаберланд хоће да докаже, како разни културни утицаји на Балканском Полуострву нису долазили *један поред другог по зонама*, као што то Цвијић узима за основицу својих извођења — нити по народностима нити по културним елементима — него пре *у виду слојева, једног над другим*, и то сасвим неједнако и по времену и по врстама особина, које су предавали појединим народима и помагали у стварању животних форама код народа на целом полуострву“ (с. 160). Он шта више тврди, да о културним зонама, које би на Балканском Полуострву биле заступљене једна поред друге, не може нигде бити ни речи (с. 163) и даље, да је проф. Цвијић, као географ, врло мало водио рачуна о земљишним облицима и о њихову значају за ширење и груписање народа и њихових културних добара и да је преко свију тих момената прешао издвајајући зоне најопштијим потезима и чисто шаблонски (с. 163). А да би то и доказао, узима Хаберланд за пример „патријархалну зону“ проф. Цвијића и пита: зашто нису урачунати у ту зону и патријархални делови турског, грчког и румунског народа и пастирско становништво јужне Арбаније, Грчке (Акарнаније, Аркадије) и Крита, кад су и они исто тако патријархални, плачкаши, с великом љубављу за слободу и донекле витешко наивни као и они на северу Балканског Полуострва (с. 163—164). Најзад, да додамо још ово: „Потпуно отказује, вели, Цвијићева шема у погледу на душевне особине народа на Полуострву“, а таква се карактеристика, како сам објашњава, не би ни могла извести поделом на културне зоне него груписањем народа на антрополошко-етничкој основи. Посматрања ове врсте су у Цвијићевој шеми, каже, заступљена само местимично и узгред (с. 164).

Све ово што смо по Хаберланду навели, показује нам, да се је он са разлагањима Г. Цвијића о културним зонама на Балканском Полуострву сасвим површно и у многоме и погрешно познао. И у своме уводном делу поделе на зоне и у самом излагању о тим зонама Г. Цвијић свуда јасно истиче све моменте, који су били од значаја за формирање културних области на Балканском Полуострву: и физичке (пластичке, климатске, фитогеографске итд.), и етничке и културно-историске, и непрестано води о њима рачуна и наглашава културно-етничке разлике, које су последица свију или неких од ових чинилаца. Даље, није истина, да се у његовој подели не води рачуна и о групама, које одступају од општег карактера појединих културних зона: Г. Цвијић свуда истиче оазе друкчијих културних типова. Да истакнем пример, који је узео сам Хаберланд: док он замера Г. Цвијићу, што није у патријархалну зону обухватио и разне делове јужних балканских народа, дотле баш Г. Цвијић изрично каже, да „планинске области јужне Арбаније“ спадају у његову патријархалну зону и да „оаза патријархалног живота има и у јужним балканским земљама“.⁴³ А такве

⁴³ Антропологеогр. Проблеми, с. XXX и д.

и сличне напомене налазимо и даље у целом разматрању Г. Цвијића о патријархалној зони.

Изношење психичких особина код балканских народа није ни био задатак Цвијићевој подели на културне зоне. Он и сам изриком каже, шта обухвата под речју култура и у ком ће смислу имати његова подела да се схвати.⁴⁴ Кад је дакле реч о културним разликама, онда се не може у исто време водити довољно рачуна и о етничко-психолошким и антрополошким моментима. Зато се чудимо, да Хаберланду није било јасно, да се у оном случају тражи *само распрострањене појединих култура без икаквих обзира на етничке границе* и на разлике међу народима по њиховим душевним, телесним и језичним особинама.⁴⁵

Да видимо још, како стоји с питањем о схватању односа међу културним утицајима: да ли Г. Цвијић мисли, да су културни утицаји долазили и задржали се само једни *поред* других или и он мисли, да су они долазили један за другим или један *поврх* другога (као слојеви, као што се изражава Хаберланд). И сам Хаберланд напомиње (с. 183.), да је гледиште Г. Цвијића, да се те разне културе јављају не само једна поред друге, него и једна поврх друге, само није, вели, ову другу мисао доследно обрадио. Али кад прочитамо одељак Г. Цвијића о културним појасима, видимо, да се у њему врло често говори о мешању разних културних елемената и о њихову стапању, о продирању једних у област других, чак и о сукобима између њих и о борби око превласти између ове и оне од тих главних култура.⁴⁶

За свакога према томе мора бити јасно, да Г. Цвијић крај свега тога, што види, да су се у појединим деловима Балканског Полуострва разне врсте култура мешале или слагале једна поврх друге, ипак налази, да је свака поједина од тих култура у неком, доста јасно одређеном, делу тога полуострва добила превласт над свима осталима и постала главним културним обележјем његова становништва.⁴⁷ Он том приликом има у виду само најопштије и најкарактеристичније културне одлике појединих области на Балканском Полуострву, а никако не споредније моменте и посебне разлике, ма које врсте они били. О тим детаљима се Г. Цвијић бавио у поменутом делу „*La Péninsule Balkanique*“ (Види нарочито портре о психичким особинама Југословена, особито динарскога и *централнога* типа).

*

Хаберландово дело је пуно добрих фотографија и цртежа. Од фотографија из Црне Горе и Метохије готово ниједна не доноси ништа ново: сви су ти објекти, неки и по више пута, приказани фотографијама које у српским које у страним делима. Од оних пак из Арбаније има приличан број, које приказују сасвим нове или до сад несликане објекте. Међу цртежима има такође доста таквих, који први пут приказују у слици делом објекте, иначе већ познате и описиване, а делом и такве, које до сад нико није ближе проучио.

Д-р Јован Ердељановић.

⁴⁴ Антропогеогр. Проблеми, с. XXVI—XXVII.

⁴⁵ Психичке особине и етнички распоред разматра Г. Цвијић на другом месту: „*La Péninsule Balkanique*“ и „*Etnographische Abgrenzung der Balkanvölker*“.

⁴⁶ Ј. Цвијић: „Наиђе се каткад на више култура, које леже једна изнад друге као геолошки слојеви, још чешће се срастају испреплетане; али се ипак могу издвојити области где је једна култура оставила више трагова но друга“. „Говори и чланци“, I књ., с. 75).

⁴⁷ У осталом, већ је Norbert Krebs („*Zur Anthropographie der Balkanhalbinsel*“ *Geogr. Zeitschrift* 1920, с. 122) увидео, да је полемика Хаберландова о Цвијић вим културним зонама нетачна и да су мњења о томе и једнога и другога писца у ствари иста; Хаберландова, може се додати, изражена су 15 година доцније.